

e-ISSN 3060-5059

DOI: 10.67227

IJTIMOYIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNAL

Scientific and Innovative Research in
Social and Humanitarian Studies

Vol. 3 • Issue 9

2026

Founded in 2024

publishscience.uz

publish_science_journal@mail.ru

PEER REVIEWED • OPEN ACCESS

ROSSIYA IMPERIYASINING TURKISTON O'LKASIGA DEHQON AHOLINI KO'CHIRISH SIYOSATI

Qo'ziboyev Iskandar

Toshloq tumanidagi 33-sonli umumiy o'rta ta'lim maktabi, o'qituvchi.

e-mail: mamajonovshoxruhmirzo@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-6109-8054>

Annotatsiya.

Maqolada XIX asr oxiri – 1917-yilda Rossiya imperiyasining Turkiston o'lkasiga dehqon aholini ko'chirish siyosati tahlil qilingan. Ko'chirish jarayonining harbiy-siyosiy, agrar va demografik maqsadlari, uni tartibga solgan huquqiy hujjatlar hamda ma'muriy muassasalar faoliyati ochib berilgan. Yettisuv, Sirdaryo, Samarqand va Farg'ona viloyatlarida ko'chirilgan aholini joylashtirish imkoniyatlari bir xil bo'lmagani, bunda yer-suv zaxiralari, aholi zichligi va xo'jalik tizimi hal qiluvchi ahamiyat kasb etgani asoslangan.

Kalit so'zlar: Turkiston o'lkasi, Rossiya imperiyasi, ko'chirish siyosati, dehqon ko'chiruvchilar, mustamlakachilik, yer-suv munosabatlari, Yettisuv, Sirdaryo, ijtimoiy moslashuv.

ПЕРЕСЕЛЕНЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В ОТНОШЕНИИ КРЕСТЬЯНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ В ТУРКЕСТАНСКОМ КРАЕ

Кузибоев Искандар

Общеобразовательная школа № 33 Ташлакского района, учитель.

Аннотация.

В статье анализируется переселенческая политика Российской империи в отношении крестьянского населения Туркестанского края в конце XIX века – 1917 году. Раскрываются военно-политические, аграрные и демографические цели переселенческого процесса, регулирующие его правовые документы, а также деятельность административных учреждений. Обосновано, что возможности размещения переселенческого населения в Семиреченской, Сырдарьинской, Самаркандской и Ферганской областях были неодинаковыми, при этом решающее значение имели земельно-водные ресурсы, плотность населения и сложившаяся система хозяйствования.

Ключевые слова: Туркестанский край, Российская империя, переселенческая политика, крестьянские переселенцы, колониализм, земельно-водные отношения, Семиречье, Сырдарья, социальная адаптация.

THE RUSSIAN EMPIRE'S POLICY OF RESETTLING THE PEASANT POPULATION TO THE TURKESTAN REGION

Qo'ziboyev Iskandar

General Education School No. 33, Tashlak District, Teacher.

Abstract.

The article analyzes the Russian Empire's policy of resettling the peasant population to the Turkestan region from the late nineteenth century to 1917. It examines the military-political, agrarian, and demographic objectives of the resettlement process, the legal documents regulating it, and the activities of administrative institutions. The study demonstrates that opportunities for settling migrant populations varied across the Semirechye, Syr Darya, Samarkand, and Fergana regions, with land and water resources, population density, and existing economic systems playing a decisive role.

Keywords: Turkestan region, Russian Empire, resettlement policy, peasant settlers, colonialism, land and water relations, Semirechye, Syr Darya, social adaptation.

Kirish. XIX asrning ikkinchi yarmida Turkistonning Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi o'lkada siyosiy boshqaruv, yer egaligi va aholi joylashuvi tizimini tubdan o'zgartirdi. Yangi ma'muriyat uchun hududni harbiy jihatdan nazorat qilishning o'zi yetarli emas edi. Imperiya hokimiyati o'lkada o'zining ijtimoiy tayanchini shakllantirish, strategik yo'llar va shaharlar atrofida ishonchli aholi qatlamini joylashtirish, bo'sh deb hisoblangan yerlarni xo'jalik muomalasiga kiritish hamda markaziy guberniyalardagi agrar bosimni yumshatishga intildi. Shu sababli dehqonlarni Turkistonga ko'chirish siyosati mustamlaka boshqaruvining muhim yo'nalishlaridan biriga aylandi [1].

Ko'chirish masalasini faqat Rossiyaning ichki guberniyalaridan aholining mexanik harakati sifatida tushunish yetarli emas. U yer tuzish, suvdan foydalanish, soliq, ma'muriy nazorat va mahalliy jamoalar bilan munosabatlarni qamrab olgan murakkab jarayon edi. Ayniqsa, sug'orma dehqonchilik ustun bo'lgan Turkiston sharoitida yerning

qiymati suv manbalari bilan belgilangan. Shu bois ko'chiruvchilar uchun yer ajratish mahalliy aholining yaylovlari, qishlovlari, sug'orish tarmoqlari va an'anaviy foydalanish huquqlariga bevosita daxl qildi.

Maqolaning maqsadi XIX asr oxiri – 1917-yilda Turkiston o'lkasiga dehqon aholini ko'chirish siyosatining maqsadlari, asosiy bosqichlari va hududiy xususiyatlarini tahlil qilishdan iborat. Tadqiqotda tarixiylik, tizimli tahlil, qiyosiy-hududiy va muammoviy-xronologik usullardan foydalanildi. Manba sifatida imperiya qonunchilik hujjatlari, senator K. K. Palen taftish materiallari, Ko'chirish boshqarmasi nashrlari, viloyat sharhlari, 1897-yilgi ro'yxati hamda davr mualliflarining asarlari jalb etildi [2]. Manbalar rasmiy idoralar nuqtayi nazarini ifodalagani sababli ulardagi "bo'sh yer", "ortiqcha yer" va "davlat yer fondi" kabi tushunchalar tanqidiy yondashuv asosida talqin qilindi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Rossiya imperiyasining Turkistondagi ko'chirish siyosati bir nechta o'zaro bog'liq maqsadni ko'zladi. Birinchidan, ko'chirib keltirilgan aholi mustamlaka ma'muriyati uchun ijtimoiy va demografik tayanch vazifasini bajarishi kerak edi. Harbiy istehkomlar, kazak stanitsalari va keyinchalik dehqon qishloqlarining tashkil etilishi strategik yo'llar, chegara hududlari va ma'muriy markazlar nazoratini kuchaytirdi. Ikkinchidan, Rossiyaning Yevropa qismida yer tanqisligi kuchaygan sharoitda dehqonlarni sharqiy va janubi-sharqiy hududlarga yo'naltirish markazdagi ijtimoiy taranglikni pasaytirish vositasi sifatida ko'rildi. Uchinchidan, ko'chiruvchilar orqali tovar g'allachiligi, bog'dorchilik va chorvachilikni kengaytirish, ichki bozorni o'lka bilan mustahkam bog'lash rejalashtirildi [3].

Biroq imperiya idoralarining bu masaladagi qarashlari doimo bir xil bo'lmagan. Turkiston general-gubernatorligi amaldorlarining bir qismi o'zboshimchalik bilan ko'chib keluvchilar oqimi yer-suv nizolarini kuchaytirishi va mahalliy boshqaruvni qiyinlashtirishini ta'kidladi. Boshqa guruh esa rus dehqon qishloqlarini ko'paytirishni o'lkada imperiya ta'sirini mustahkamlashning eng ishonchli yo'li deb hisobladi. Natijada rasmiy ruxsat bilan amalga oshirilgan ko'chirish bilan hujjatsiz kelgan "o'zboshimcha ko'chuvchilar" harakati yonma-yon kechdi. Ma'muriyat ba'zan ularni qaytarishga uringan bo'lsa, boshqa hollarda mavjud vaziyatni tan olib, yer ajratish choralari ko'rildi.

1886-yilgi "Turkiston o'lkasini boshqarish to'g'risidagi nizom" yer munosabatlarini imperiya qonunchiligi doirasiga kiritishda muhim o'rin tutdi [4]. Nizomda yerdan foydalanish shakllari va davlat ma'muriyatining vakolatlari belgilandi. Mahalliy aholi amalda foydalanib kelgan yerlarni davlat mulki sifatida talqin qilish imkoniyati ma'muriyatga "ortiqcha" deb topilgan maydonlarni qayta taqsimlash uchun huquqiy asos yaratdi. Lekin sug'oriladigan yerlarning cheklanganligi va mavjud huquqlarni aniq hisobga olish qiyinligi ommaviy ko'chirishni darhol amalga oshirishga to'sqinlik qildi.

1889-yilda qabul qilingan qonun dehqonlar va meshchanlarni davlat yerlariga ixtiyoriy ko'chirishni umumimperiya miqyosida tartibga soldi. Turkistonga ko'chish esa alohida ruxsat va ma'muriy nazoratni talab qildi. 1896-yilda Ichki ishlar vazirligi tizimida Ko'chirish boshqarmasining tashkil etilishi ko'chirish harakatini hisobga olish, yer maydonlarini o'rganish va ko'chuvchilarga yordam ko'rsatish ishlarini markazlashtirdi [5]. XX asr boshiga kelib yer tuzish partiyalari va maxsus amaldorlar ko'chirish fondini aniqlash, aholi manzillari uchun uchastkalar belgilash hamda yo'l, suv va tibbiy punktlar masalalarini hal etishga jalb qilindi.

1905–1907-yillardagi siyosiy voqealar va agrar muammoning keskinlashuvi ko'chirish siyosatiga yangi sur'at berdi. 1906-yildan boshlangan Stolipin agrar islohotlari dehqonlarni jamoadan chiqarish va imperiyaning chekka hududlariga ko'chishini rag'batlantirdi. Sibir va Dasht o'lkasi asosiy yo'nalish bo'lib qolgan bo'lsa-da, Turkiston ham ko'chirish rejalari doirasiga kiritildi. Shu bilan birga, o'lkaning sug'orishga bog'liq agrar tizimi bu yerda Sibirdagi kabi keng yer fondi borligi haqidagi tasavvurlarni rad etdi. K. K. Palen boshchiligidagi taftish materiallarida ko'chirishni davom ettirishdan oldin yerdan amalda foydalanish holati va suv imkoniyatlarini puxta o'rganish zarurligi ko'rsatilgan [6].

NATIJA VA MUHOKAMA

Turkistonga rusiyazon aholini joylashtirishning dastlabki bosqichi harbiy istilo va chegara xavfsizligi bilan bog'liq edi. XIX asrning 60–80-yillarida kazak stanitsalari, harbiy manzillar va ma'muriy markazlar atrofida xizmatchilar hamda ularning oilalari joylashdi. Bu davrda dehqonlarni ommaviy ko'chirishdan ko'ra harbiy-strategik kolonizatsiya ustun bo'ldi. Yettisuvda kazak aholi manzillari va rus dehqon qishloqlari nisbatan erta shakllandi; tog'oldi vodiylari, daryo havzalari va yo'llar bo'yidagi yerlar birinchi navbatda o'zlashtirildi [7].

Ikkinchi bosqich XIX asrning 90-yillaridan 1905-yilgacha bo'lgan davrni qamrab oladi. Temir yo'l aloqalarining yaxshilanishi, ko'chirish idoralarining shakllanishi va markaziy guberniyalarda yer tanqisligining kuchayishi natijasida Turkistonga keluvchilar soni oshdi. Rasmiy yo'llanmasiz kelgan oilalar ham ko'paydi. Ular dastlab shaharlar atrofida, temir yo'l bekathlarida yoki avval tashkil etilgan rus qishloqlarida vaqtincha joylashib, keyin yer olishga harakat qildi. Bu holat ma'muriyatni ko'chuvchilarni ro'yxatga olish, ularning moddiy ahvolini tekshirish va yangi uchastkalar qidirishga majbur etdi.

Uchinchi bosqich 1906–1914-yillarga to'g'ri keladi. Bu davrda ko'chirish davlat agrar siyosatining faol vositasiga aylandi. Yer tuzish va statistik ekspeditsiyalarning ishi kengayib, aholi manzillari uchun yer va suv zaxiralarini aniqlashga urinishlar qilindi. Ko'chuvchilarga yo'l xarajati bo'yicha imtiyozlar, kredit, urug'lik yoki asbob-uskuna bilan yordam berish masalalari ko'rib chiqildi. Biroq Turkistonda yangi xo'jalikning barqarorligi faqat yer maydoniga emas, sug'orish manbasi, ariq qurish xarajati, bozorga yaqinlik va iqlimga moslashish imkoniyatiga ham bog'liq edi [8].

Ko'chirish uchastkasini qog'ozda belgilash uning amalda yashashga yaroqli ekanini anglatmasdi. Ayrim yerlar mavsumiy yaylov yoki mahalliy jamoalarning zaxira maydoni bo'lib, rasmiy hisoblarda doimiy ishlov berilmagani uchun "bo'sh" deb qayd etildi. Suvsiz cho'l va yarim cho'l hududlarida esa katta maydon ajratilgan taqdirda ham dehqon xo'jaligini yo'lga qo'yish qiyin edi. Natijada ko'chuvchilarning bir qismi belgilangan manzilni tark etib, shaharlarga yoki suv ta'minoti yaxshiroq qishloqlarga o'tdi. Demak, ko'chirish natijalarini faqat ajratilgan uchastkalar soni bilan baholash

emas, xo'jaliklarning saqlanib qolishi va yangi muhitga moslashishini ham hisobga olish zarur.

1914-yilda Birinchi jahon urushining boshlanishi ko'chirish harakatining ma'muriy va moliyaviy imkoniyatlarini chekladi. Transport tizimi harbiy ehtiyojlarga bo'ysundirildi, kredit va qurilish ishlari qisqardi. 1916-yildagi mardikorlikka safarbar qilish haqidagi farmon va unga qarshi qo'zg'olon, ayniqsa, Yettisuvda mahalliy aholi bilan ko'chirilgan qishloqlar o'rtasidagi ziddiyatlarni keskinlashtirdi [9]. 1917-yilgi siyosiy inqiroz esa imperiya ko'chirish muassasalarining faoliyatini izdan chiqardi va yer masalasini yangi siyosiy bosqichga olib kirdi.

Turkiston o'lkasida ko'chirish siyosatining amalga oshirilishi tabiiy-geografik va demografik sharoitga ko'ra keskin farq qildi. Yettisuv viloyatida tog'oldi tekisliklari, daryo vodiylari va nisbatan keng yaylovlar mavjudligi rus dehqonlari va kazaklarni joylashtirish uchun qulay deb baholandi. Verniy, Pishpek va Prjevalsk uyezdlarida yangi qishloqlarning paydo bo'lishi xo'jalik landshaftini o'zgartirdi. Ko'chuvchilar g'allachilik, bog'dorchilik, asalarichilik va chorvachilik bilan shug'ullandilar. Biroq ajratilgan yerlar ko'p hollarda qozoq va qirg'iz jamoalarining mavsumiy ko'chish yo'llari yoki yaylovlariga to'g'ri kelgani uchun yer nizolari kuchaydi [10].

Sirdaryo viloyatida ko'chirish Toshkent, Avliyoota va Chimkent uyezdleri hamda yirik transport yo'llariga yaqin hududlarda faolroq kechdi. Toshkent atrofidagi rus qishloqlari ma'muriy markaz va bozorga yaqinligi tufayli nisbatan mustahkam xo'jalik aloqalariga ega bo'ldi. G'alla, sabzavot va sut mahsulotlariga shahar talabining o'sishi ko'chuvchilar uchun iqtisodiy imkoniyat yaratdi. Ayni paytda sug'oriladigan yer va suv navbati uchun raqobat mahalliy qishloqlar bilan munosabatlarni murakkablashtirdi. Viloyatning cho'l qismida esa suv inshootlarisiz dehqon qishloqlarini barqaror saqlash mushkul bo'ldi [11].

Samarqand viloyatida qadimdan shakllangan sug'orma dehqonchilik, zich qishloqlar tarmog'i va yerdan intensiv foydalanish yangi ko'chirish fondini tashkil etish imkoniyatini chekladi. Shuning uchun ko'chuvchilar asosan shaharlar, temir yo'l bekatlari, harbiy-ma'muriy markazlar atrofida yoki lalmi yerlar mavjud hududlarda joylashdilar. Bu yerda dehqon kolonizatsiyasidan ko'ra shahar va transport bilan bog'liq rusiyzabon aholi ulushining ortishi ko'proq ko'zga tashlandi.

Farg'ona viloyatida aholi zichligi yuqori, sug'oriladigan yerlar esa deyarli to'liq xo'jalik muomalasiga kiritilgan edi. Paxtachilikning kengayishi yer va suvga bo'lgan talabni yanada oshirdi. Shu sababli viloyat ma'muriyati yirik dehqon ko'chirish uchastkalarini tashkil etishda katta qiyinchilikka duch keldi. Rusiyzabon aholi asosan Yangi Marg'ilon, Qo'qon, Andijon, Namangan kabi shaharlarda, harbiy qismlar va temir yo'l infratuzilmasi atrofida to'plandi. Farg'ona misoli Turkistonda ko'chirish siyosatining imkoniyatlari markaziy idoralarning xohishi bilangina emas, mahalliy agrar muhit bilan belgilanganini ko'rsatadi [12].

Kaspiyorti viloyatidagi holat ham o'ziga xos bo'lib, suv tanqisligi dehqon aholini keng ko'lamda joylashtirishga to'sqinlik qildi. Bu hududda temir yo'l, harbiy garnizon va savdo markazlari bilan bog'liq aholi ustunlik qildi. Shunday qilib, Turkiston bo'yicha yagona "ko'chirish modeli" mavjud bo'lmagan. Yettisuvda agrar va harbiy kolonizatsiya bir-birini to'ldirgan bo'lsa, Sirdaryoda bozor va transport omillari muhim rol o'ynadi; Samarqand va Farg'onada esa zich o'troq aholi hamda sug'oriladigan yerlarning tanqisligi ko'chirishni chekladi.

Hududiy farqlar ko'chirilgan aholining mahalliy muhitga moslashuviga ham ta'sir ko'rsatdi. Suvli va bozorga yaqin uchastkalarda xo'jaliklar tezroq barqarorlashdi. Suvsiz yoki mavsumiy foydalaniladigan yerlarda esa ko'chuvchilar qarzdorlik, hosilsizlik va qayta ko'chish xavfiga duch keldilar. Ular mahalliy dehqonlardan sug'orish, issiq iqlimda ekin parvarishi, bog'dorchilik va bozor savdosi tajribasini o'rgandilar. Bir vaqtning o'zida alohida ma'muriy imtiyozlar va yer ajratish amaliyoti turli aholi guruhlari o'rtasida huquqiy tengsizlikni kuchaytirdi.

Shu ma'noda davlat siyosati bilan ko'chuvchi oila manfaatlarini farqlash zarur. Imperiya hokimiyati ko'chirishdan siyosiy va iqtisodiy maqsadlarda foydalangan bo'lsa, dehqon oilasi uni tirikchilik sharoitini yaxshilash imkoniyati sifatida qabul qildi. Biroq ularga yer ajratish mahalliy aholi huquqlarining cheklanishi hisobiga amalga oshirilganda, individual iqtisodiy intilish mustamlakaviy tizimning tarkibiy qismiga aylandi. Bu qarama-qarshilik Turkistondagi ijtimoiy munosabatlar va 1916-yil voqealarining chuqur omillaridan birini tashkil etdi.

Ko'chirish siyosatining natijasi bir yo'nalishtirish bo'lmagan. Yangi qishloqlar, yo'llar, bozor aloqalari va ayrim xo'jalik texnologiyalari tarqaldi; turli aholi guruhlari o'rtasida mehnat va maishiy tajriba almashinuvi yuz berdi. Ayni paytda yer-suv resurslarining ma'muriy qayta taqsimlanishi, huquqiy imtiyozlar va etnoijtimoiy chegaralarning mustahkamlanishi uzoq davom etgan ziddiyatlarni keltirib chiqardi. Demak, ko'chirishni faqat "o'zlashtirish" yoki faqat aholi migratsiyasi sifatida emas, davlat siyosati, mahalliy resurslar va kundalik moslashuv kesishgan tarixiy jarayon sifatida o'rganish lozim.

XULOSA

XIX asr oxiri – 1917-yilda Turkistonga dehqon aholini ko'chirish Rossiya imperiyasining mustamlaka va agrar siyosatini birlashtirgan jarayon bo'ldi. Uning maqsadlari o'lkada siyosiy-demografik tayanch yaratish, strategik hududlarni nazorat qilish, markaziy guberniyalardagi yer tanqisligini yumshatish va Turkiston resurslarini imperiya iqtisodiy makoniga jalb etishdan iborat edi.

Ko'chirish siyosati harbiy manzillar va kazak stanitsalarini tashkil etishdan boshlanib, XIX asr oxirida ma'muriy tartibga solingan dehqon ko'chirishiga, 1906-yildan keyin esa yer tuzish va ko'chirish idoralari ishtirokidagi faol bosqichga o'tdi. Biroq rasmiy ko'chirish bilan bir qatorda o'zboshimcha ko'chish ham davom etdi va bu ma'muriyat rejalarini murakkablashtirdi.

Siyosatning hududiy natijalari yer-suv zaxiralari, aholi zichligi, transport va bozor imkoniyatlariga bog'liq bo'ldi. Yettisuv va Sirdaryo viloyatlarida yangi dehqon qishloqlari nisbatan ko'proq shakllangan bo'lsa, Samarqand va Farg'onada sug'oriladigan yerlarning tanqisligi hamda zich o'troq aholi ommaviy joylashtirishni chekladi. Shu bois Turkistonda ko'chirish siyosati yagona qolipda emas, turli hududiy modellar asosida amalga oshirildi.

Ko'chirish harakati yangi xo'jalik va bozor aloqalarini vujudga keltirgan bo'lsa-da, yer-suv resurslarini qayta taqsimlash mahalliy jamoalar manfaatlariga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Ko'chirilgan dehqonlarning o'zlari ham iqlim, suv tanqisligi va iqtisodiy qiyinchiliklar tufayli murakkab moslashuv jarayonini boshdan kechirdilar. Shuning uchun mazkur siyosatni davlatning mustamlakaviy maqsadlari, mahalliy aholining yerdan foydalanish huquqlari va ko'chuvchilarning kundalik ehtiyojlarini o'zaro bog'liq holda tadqiq etish ilmiy jihatdan samaralidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Milliy arxivi. *Turkiston general-gubernatorligi devonxonasi va o'lka ma'muriy idoralarining ko'chirish masalalariga oid hujjatlari*. Fond, ro'yxat va yig'majild raqamlari arxiv tadqiqoti davomida aniqlashtiriladi.
2. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Областные выпуски по Туркестанскому краю*. – Санкт-Петербург, 1899–1905.
3. Гейер И. И. *Туркестан*. – Ташкент: Типография Туркестанского товарищества печатного дела, 1909.
4. *Положение об управлении Туркестанского края*. – Санкт-Петербург, 1886.
5. *Издания Переселенческого управления Главного управления землеустройства и земледелия. Материалы по переселенческому делу*. – Санкт-Петербург, 1896–1916.
6. *Отчет по ревизии Туркестанского края, произведенной по высочайшему повелению сенатором К. К. Паленом. Переселенческое дело в Туркестанском крае*. – Санкт-Петербург, 1910.
7. *Обзор Семиреченской области за соответствующие годы*. – Верный, 1883–1916.
8. *Материалы по обследованию переселенческого хозяйства в Туркестанском крае*. – Ташкент, 1910-е гг.
9. *Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане: сборник документов*. – Москва: Издательство Академии наук СССР, 1960.
10. Галузо П. Г. *Аграрные отношения на юге Казахстана в 1867–1914 гг.* – Алма-Ата: Наука, 1965.
11. *Обзор Сыр-Дарьинской области за соответствующие годы*. – Ташкент, 1886–1916.